

DRS DON RACKHAM

KUNSTHISTORICUS, PARTNER IN
RES NOVA, AUTEUR VAN HET CULTUUR-,
BOUW- EN KUNSTHISTORISCH
ONDERZOEK NAAR KASTEEL WOLFRATH

EEN
CONTRAREFORMATORISCHE
BOODSCHAP:

Vroeg-zeventiende- eeuws figuratief stucwerk in *Kasteel Wolfrath*

1 - DE ZUIDOOST WAND VAN HET KABINET MET DE MEDAILLONS VAN HIERONYMUS EN AUGUSTINUS.

In het Limburgse Holtum ligt het in oorsprong vijftiende-eeuwse Kasteel Wolfrath. Gedurende zijn lange geschiedenis is het kasteel meerdere malen uitgebreid en verbouwd. De meest ingrijpende bouwfase vond plaats omstreeks 1627-1634.¹ De toenmalige kasteelheer, Philips Hendrik Bentinck (overleden in 1653) transformeerde het laat-middeleeuwse kasteel tot een prestigieuze residentie. Één van de meest bijzondere onderdelen van het kasteel bevindt zich in een klein, naast de grote zaal gesitueerd, vertrek. Als apotheose op de verbouwing heeft Bentinck hier een rarijtenkabinet of Kunstkamer aangelegd, waarin hij de wonderen van de wereld aan de mens ten toon wilde stellen. Een belangrijk onderdeel van dit kabinet vormt een viertal stucmedaillons met daarin afgebeeld de Latijnse kerkvaders. De inhoud van het

kabinet is al lang verdwenen. Het stucwerk is echter gaaf behouden en is wat betreft datering, iconografie en uitvoering uniek in Nederland. Het kent tot ver buiten de grenzen zijns gelijke niet.²

Stucwerk van internationale allure

Kasteel Wolfrath vertelt zowel aan de buitenzijde als in het interieur een verhaal van vele eeuwen ontwikkelingen, van het persoonlijke stempel dat door diverse kasteelheren op het complex werd gedrukt. Het stucwerk dat in 1627 in opdracht van Philips Hendrik Bentinck werd gerealiseerd, vormt één van de meest tot de verbeelding sprekende uitingen van een persoonlijke boodschap. Drie wanden van een klein vertrek (5,00 x 4,30 x 3,60) naast de grote zaal zijn voorzien van rijk uitgevoerde stucreliefs. In totaal zijn er vier medaillons,

met daarin afgebeeld de vier Latijnse kerkvaders: Ambrosius, Gregorius, Hiëronymus en Augustinus, gekleed in hun bisschoppelijke of pauselijke gewaden, zijn al schrijvend of lezend voorgesteld. Rond de kerkvaders zijn aan hen toe te schrijven attributen geplaatst en legenden uitgebeeld. Ieder medaillon is omringd met krullende staketsels, bladwerk, grotesken, (blad)maskers en engelen.³ Boven de deur van het kabinet die toegang geeft tot de binnenhof staat in een gepleisterd fries de Latijnse tekst *'salvs exevntibus'*, oftewel 'heil aan degene die naar buiten gaat'.

Het stucwerk van Kasteel Wolfrath heeft een voor die tijd uitzonderlijk verfijnde uitstraling. De wijze waarop de figuren zijn weergegeven, de rimpels in de huid, de natuurlijke houdingen en de kledij met zware plooien, tonen het werk van een meester. Ook de manier waarop diepte is gecreëerd door het gebruik van perspectief en door te spelen met bas-reliëf en haut-reliëf is van hoogwaardige kwaliteit. Op verschillende plaatsen heeft de stucmeester gespeeld met perspectief door 'bedriegertjes' toe te passen. Dit trompe-d'oeil is onder andere zichtbaar bij Gregorius, waar de bisschopsstaf de ovale omlijsting doorsnijdt. Een andere bijzonderheid vormt het gebruik van echte schelpen, die op verschillende plaatsen zowel binnen als rond de medail-

Samenvatting

In 2006 heeft Res nova een uitvoerig cultuur-, bouw- en kunsthistorisch onderzoek opgesteld naar het in het Limburgse Holtum gelegen Kasteel Wolfrath. Één van de meest opzienbarende ontdekkingen was de aanwezigheid van vroeg-zeventiende-eeuws figuratief stucwerk. In het onderzoek wordt aandacht besteed aan de vraag wie opdrachtgever was van dit unieke kunstwerk, waardoor hij was geïnspireerd en wat het achterliggende verhaal was. Het onderhavige artikel vormt een samenvatting van het hoofdstuk uit het voornoemde onderzoek dat aan het zeventiende-eeuws stucwerk is gewijd. Voor het volledige rapport wordt verwezen naar www.res-nova.nl.

lons zijn aangebracht. Deels vormen deze een passend attribuut bij een legende van een kerkvader, maar deels hebben ze ook een puur decoratieve betekenis. Het gebruik van schelpen in het stucwerk roept reminiscenties op aan het gebruik van schelpen in de maniëristische grotto's in Italië.

Het vroeg-zeventiende-eeuws stucwerk van Kasteel Wolfrath is van een dusdanige kwaliteit en zeldzaamheid dat het als een unicum in Nederland geldt. Nederlands stucwerk uit de eerste helft van de zeventiende eeuw is schaars. Voorbeelden die bekend zijn, zijn eenvoudig van opzet en beperken zich met name tot ornamentele decoraties van plafonds in de vorm van omstucte moerbalken. Dergelijk stucwerk is onder andere aanwezig in de nabijgelegen kastelen Limbricht en Grasbroek. De moerbalken werden respectievelijk omstreeks 1630 en 1650 gepleisterd en voorzien van eenvoudige decoratieve elementen zoals koordvormige versieringen, bandwerk en gestempelde ornamenten. In Limbricht zijn behalve de moerbalken ook de vlakken tussen de balken gestuct. In de loop van de zeventiende eeuw werd, naast puur decoratieve elementen zoals bovengenoemd lijst- en bandwerk, steeds vaker een figuratief decoratieprogramma uitgevoerd waarbij de iconografie door de opdrachtgever werd bepaald. Opdrachtgevers konden zo hun eigen ideeën vorm laten geven. Veel voorkomend waren wapenschilden en allegorische voorstellingen. Met de opkomst van de contrareformatie kwamen, in die delen van het huidige Nederland waar het katholieke geloof overeind was gebleven (of weer opnieuw voet aan de grond kreeg), religieuze voorstellingen voor.

Voorbeelden van stucwerken met een dergelijk doordacht iconografisch programma zijn een schouwboezem met wapenschild in Kasteel Hoensbroek (circa 1650) en een stucrelief van

Maria ten Hemelopneming in de Schoenmakerstraat 16 te Roermond (tweede helft zeventiende eeuw).

Het stucwerk van Kasteel Wolfrath, dat wordt gekarakteriseerd door een weldoordachte contrareformatische iconografie, is ontstaan in een tijd dat stucwerk zich vooral beperkte tot een decoratieve ornamentering. Ook vergeleken met figuratief stucwerk uit de tweede helft van de zeventiende eeuw onderscheidt het zich door het gedetailleerde iconografische programma. Bovendien ontbreekt bij de bekende voorbeelden de fijne toets die zo opvallend is bij het stucwerk van Kasteel Wolfrath.

De kwaliteit van het stucwerk in het kabinet van Kasteel Wolfrath wordt onderschreven door restaurateur Bernard Delmotte.⁴ Delmotte heeft als restaurateur van stucwerk een hoogstaande reputatie en is vanwege zijn staat van dienst betrokken bij de beoogde restauratie van de medaillons van Kasteel Wolfrath. In het vooronderzoek ten behoeve van de conservering bevestigt hij het internationale belang van het stucwerk in iconografisch en kunsthistorisch opzicht, maar onderstreept hij tevens de materiaaltechnische waarde: uit onderzoek naar de laagopbouw is vast komen te staan dat gebruik is gemaakt van leemstuc. Dit materiaalgebruik vormt voor Delmotte de onderbouwing dat de reliëfs aansluiting vinden op de geografische en historische tradities van Nederland, België en Duitsland.

Philips Hendrik Bentinck in internationaal gezelschap

Welke boodschap probeerde Bentinck met zijn rareitienkabinet en het daarin aangebrachte stucwerk over te brengen en hoe is hij op het idee gekomen om een dergelijk kabinet aan te leggen? De sleutel voor het beantwoorden van deze vragen moet worden gezocht in het inter-

nationale gezelschap waarin hij zich bevond.

Bentinck vervulde een aantal belangrijke functies op het internationale podium van zijn tijd. Hij was onder andere kamerheer van de toenmalige hertog van Gulik, Ferdinand van Beieren (1577-1650), aartsbisschop van Keulen en prinsbisschop van Luik, Münster, Hildesheim en Paderborn. Ferdinand was een telg uit het Huis Wittelsbach, een belangrijk Duits vorstenhuis dat eeuwenlang de graven, hertogen en koningen van Beieren leverde.

Het vorstenhuis Wittelsbach had een uitgesproken affiniteit met kunst. Dit was nergens meer voelbaar dan in het paleis te München (het Residenz München). Hertog Albrechts V van Wittelsbach, de vader van Ferdinand van Beieren verzamelde hier in 1565 een grote collectie kunstwerken en rariteiten. Deze Kunst-kammer werd al in de zestiende eeuw gezien als een van de grootste collecties in Europa en huisvestte meer dan zesduizend objecten. De Wittelsbachdynastie onderhield goede contacten met hertogen als Cosimo de Medici van Florence en Prospero Visconti van Milaan, waardoor het Duitse vorstenhuis op de hoogte bleef van de laatste ontwikkelingen op architectonisch, kunst- en cultuurhistorisch gebied.

De kennis en ervaring die Ferdinand van

2 – KASTEEL WOLFRATH. HET RARITEITENKABINET BEVINDT ZICH LINKS NAAST DE POORT MET HARDSTENEN OMLIJSTING.

3 – HET MEDAILLON MET GREGORIUS, OMRINGD MET KRULLENDE STAKETSELS, BLADWERK, GROTESKEN EN MASKERS.

4 – HET MEDAILLON MET HIËRONYMSUS.

5 - HET MEDAILLON VAN AMBROSIUS, AANGEBRACHT OP DE ACHTERZIJDE VAN DE SCHOUWBOEZEM EN SCHOUWELFSEL VAN DE STOOKPLAATS IN DE GROTE ZAAL.

6 - DETAIL VAN HET MEDAILLON VAN AMBROSIUS. HET STUCRELIËF WORDT GEKARACTERISEERD DOOR EEN UITERST FIJNE TOETS. DEZE IS ZELFS NOG HERKENBAAR ONDANKS DE VELE LAGEN VERF DIE IN DE LOOP DER JAREN IS AANGEBRACHT.

7 - DETAIL VAN EEN VAN DE ENGELEN BOVEN HET MEDAILLON VAN AMBROSIUS. IN ZIJN HAND HOUDT HIJ EEN ECHE SCHELPE VAST.

Beieren tijdens zijn jeugd op het gebied van de kunsten opdeed, speelde een belangrijke rol in zijn latere leven. Ferdinand bekleedde zijn bisschoppelijke functies tijdens de reformatie. Nadat het katholieke geloof door het protestantisme een aantal pijnlijke nederlagen had geleden en in grote delen van Europa werd onderdrukt, was de katholieke kerk weerbaarder dan ooit. Tijdens deze jaren profileerde Ferdinand zich als een waar contrareformist. Hij is de geschiedenis ingegaan als degene die van de katholieke organisatie weer een sterke speler wist te maken in het door de protestanten gedomineerde Duitsland. Kunst speelde tijdens de contrareformatie vanwege haar didactische kwaliteiten een belangrijke rol bij het verkondigen van het katholieke geloof: kunst was essentieel om een zo breed mogelijk

publiek te bereiken. Het werd ingezet om de aanschouwer te instrueren, te ontroeren en te overtuigen. Door zijn jeugd aan het paleis te München wist Ferdinand van Beieren als geen ander hoe kunst kon worden aangewend in de strijd tegen het protestantisme.

Philips Hendrik Bentinck bevond zich in het centrum van dit sterk contrareformatorische milieu. Door zijn functie als kamerheer van Ferdinand van Beieren (Wittelsbach) is het hoogstwaarschijnlijk dat hij de pracht van onder andere het aartsbisschoppelijk paleis te Keulen, het bisschoppelijk paleis te Luik en de residentie Wittelsbach te München heeft kunnen ervaren.⁵ Philips Hendrik moet op de hoogte zijn geweest van de ideologieën van de contrareformatie en de wijze waarop kunst

daar een rol in speelde. De aanleg van een rariteitenkabinet bij Kasteel Wolfrath moet dan ook in de context van zijn ervaringen aan het hof van Ferdinand van Beieren worden gezien. Bentinck probeerde zich als het ware te spiegelen aan zijn heer. Het plaatsen van een rariteitenkabinet in zijn eigen onderkomen is dan ook met enige zekerheid te beschouwen als een antwoord op de Kunstkamer van de familie Wittelsbach op kleine schaal.

Een contrareformatorische boodschap

Het concept van het rariteitenkabinet of Kunstkamer kende Philips Bentinck, zoals gezegd, van het residentieële paleis van de familie Wittelsbach in München.⁶ In een kabinet werd een door de eigenaar verzamelde collectie zeldzaamheden, rariteiten en kunstwerken bewaard. Het vormde dus een soort museum, waarin de verzamelaar probeerde een zo compleet mogelijk beeld van de hele kosmos samen te vatten. Een rariteitenkabinet was in feite een microkosmos. In het geval van de katholiek Bentinck had het kabinet als doel alle facetten van de Schepping van God ten toon te stellen. Er zijn tot op heden helaas geen boedelinventarissen bekend die inzicht kunnen geven in de inhoud van het kabinet van Philips Hendrik Bentinck.

Tegenover de visualisering van het aardse goed (de rariteiten en kunstwerken) bevonden zich de stucmedaillons met daarin afgebeeld de kerkvaders. Het waren deze kerkvaders die de basis voor het katholieke geloof hadden gelegd en de katholieke organisatie zijn vorm en legitimiteit hadden gegeven. Met name het pausdom (en dus de aanwijzing van pausen, bisschoppen, et cetera) vormde een heikel punt tussen katholieken en protestanten. Het afbeelden van de kerkvaders dient als legitimatie van het kerkelijk bestuur. Door de plaatsing van deze medaillons in zijn kabinet toont Philips Bentinck de boodschap dat het instituut 'kerk' de enige wijze vormt waardoor de gelovige mens dichter tot God kan komen. Dat hij hierbij voor zichzelf een sturende rol weggelegd ziet maakt Philips Bentinck duidelijk door het eigen familiewapen een prominente plaats in een van de medaillons te geven (Ambrosius). Zo benadrukt hij dat het katholieke geloof dankzij zijn inbreng binnen de muren van Kasteel Wolfrath pro-actief wordt uitgedragen door de bezoeker van de Kunstkamer te confronteren met de contrareformatorische boodschap. De tekst boven de uitgang '*salvs exeuntibus*' (heil aan degene die naar buiten gaat) vertaalt de kernfunctie van het kabinet: bezoekers oog in oog laten staan met alle aspecten van de schepping van God (uitgebeeld door de tentoongestelde rari-

teiten en kunstwerken) en overtuigen van de roeping van de katholieke kerk als enige ware intermediair tussen hemel en aarde (uitgebeeld door de medaillons met de kerkvaders).

Een unicum in Nederland

Philips Hendrik Bentincks leven stond vanwege zijn functie als kamerheer van Ferdinand van Beieren, een van de hoofdrolspelers van de contrareformatie in Europa, in dienst van het uitdragen van de katholieke boodschap. In zijn eigen kasteel heeft hij hier uiting aan gegeven door de aanleg van een Kunstkamer. Bentinck liet het kleine vertrek verrijken met stucreliefs waarin de primaire boodschap van de contrareformatie, het legitimeren van het kerkelijk bestuur, centraal stond.

Het concept van het rariteitenkabinet was in Nederland in de late zestiende en begin zeventiende eeuw een bekend fenomeen. Vandaag de dag zijn er echter geen kabinetten uit deze periode meer bekend. Hoewel bij Kasteel Wolfrath de kunst- en rariteitencollectie is verdwenen, is de met de verfijnde wandreliefs verrijkte ruimte waarin de collectie was ondergebracht, behouden. Het kabinet van Kasteel Wolfrath is zowel wat betreft behoud van de ruimte waarin de collectie werd getoond als vanwege de nog aanwezige reliëfs, een unicum in Nederland. De stucreliefs zijn de oudst bekende voorbeelden van stucwerk met een uitgebreid iconografisch programma. Ook de uitvoering, zichtbaar in de detaillering van de reliëfs, is van een voor de eerste helft van de zeventiende eeuw ongekende kwaliteit. Met de beoogde restauratie van het stucwerk door Bernard Delmotte, zullen de medaillons ook voor de komende eeuwen worden bewaard.⁷

Noten

¹ De jaartallen 1627 en 1634 zijn opgenomen in de medaillons van respectievelijk Gregorius en Augustinus.

² In zijn overzichtswerk *Stucwerk in het Nederlandse woonhuis uit de 17e en 18e eeuw* (Leeuwarden 1993) schetst auteur Wijnand Freling een gedetailleerd beeld over de ontwikkeling van het stucwerk in Nederland. Vergelijkingen met in dit boek besproken materiaal toont het belang van de vier medaillons van Kasteel Wolfrath in de geschiedenis van het Nederlandse ornamentale stucwerk.

³ In het in 2006 uitgevoerde kunsthistorisch onderzoek is uitvoerig ingegaan op de iconografie van de vier medaillons. Tevens is hierin ingegaan op de iconografie en kunsthistorische traditie van de rondom de medaillons geplaatste staketsels, grotesken en maskers.

⁴ De bevindingen van het vooronderzoek zijn vermeld in: Delmotte, B., *Onderzoeksrapport: Kasteel Wolfrath, Born / stucwerk 1627-1634*, Antwerpen 2007. Hierin is tevens een paragraaf gewijd aan een vergelijkend kunsthistorisch onderzoek, waarbij enkele bekende Belgische figuratieve stucwerken worden genoemd om het stucrelief in Kasteel Wolfrath in een kunsthistorische context te plaatsen. Ook in een nog te publiceren artikel gaat Delmotte in op het stucwerk van Kasteel Wolfrath: Delmotte, B., *De restauratiepraktijk van historisch stucwerk*, in: Koldewij, E., e.a. (red), *Stuc*, Amersfoort/Zwolle 2010.

⁵ Philips Bentinck trad in 1616 in het huwelijk met barones Justina Maria von Weichs zu Weichs uit Beieren. Het is onbekend in hoeverre Bentincks functie als kamerheer van Ferdinand van Beieren en het huwelijk met Justina zu Weichs met elkaar in verband staan. Niettemin vergroot deze echtelijke relatie de waarschijnlijkheid dat Philips Hendrik München, de hoofdstad van Beieren heeft bezocht.

⁶ Het is onbekend of in het aartsbisschoppelijk

paleis van Keulen en het prinsbisschoppelijk paleis van Luik, paleizen waar Ferdinand van Beieren resideerde, ook dergelijke kabinetten waren aangelegd.

⁷ Omdat op dit moment de middelen ontbreken en overheidssteun niet aan de orde is, is de restauratie voor onbepaalde tijd opgeschort.

Literatuur

– Delmotte, B., *Onderzoeksrapport: Kasteel Wolfrath, Born / stucwerk 1627-1634*, Antwerpen 2007.

– Freling, W., *Stucwerk in het Nederlandse woonhuis uit de 17e en 18e eeuw*, Leeuwarden/Mechelen 1993.

– Koldewij, E., e.a. (red), *Stuc*, Amersfoort/Zwolle 2010.

– Rackham, D. (Res nova), *Een contrareformatie boodschap: de zeventiende eeuwse stucreliefs van Kasteel Wolfrath*, in: *Kasteel Wolfrath. Cultuur- en bouw- en kunsthistorisch onderzoek*, Ohé en Laak 2006, pp. 117-147.

Alle foto's (afb. 1 t/m 7 en 10) zijn van de hand van de auteur, Don Rackham. ■

8 – JOSEPH ARNOLD, KUNSTKAMMER VAN DE FAMILIE DIMFEL TE REGENSBURG, 1668. VOORBEELD VAN EEN KUNSTKAMMER WAAR KUNST EN 'RARITEITEN' TENTOON WERDEN GESTELD.

9 – CORNELIS GALLE, DE VIER LATIJNSE KERKVADERS (GRAVURE NAAR EEN SCHILDERIJ VAN PIETER PAUL RUBENS), 1634. GRAVURE EN STUCWERK ZIJN IN EENZELFDE CONTRAREFORMATISCHE CONTEXT ONTSTAAN.

10 – HET RELIËF BOVEN DE DEUR NAAR DE BINNENHOF.

